

سرکی به گر مابه‌های قدیمی

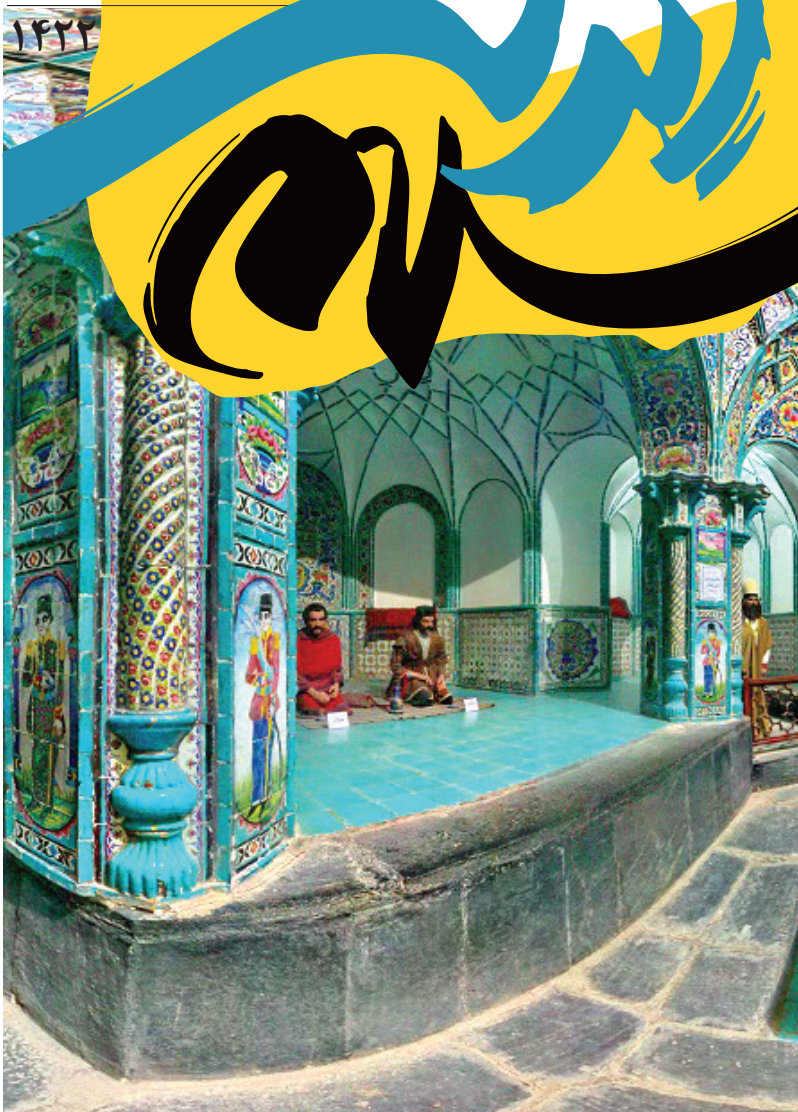
گذشتگان مان فقط برای استحمام به گر مابه‌ها نمی‌رفتند، گر مابه‌هایی که معماری بی‌نظیری داشتند و ...

ZENDEGI - SALAM

ضمیمه روزنامه خراسان

پنج شنبه ۲۸ شهریور ۱۳۹۸
۱۹ محرم ۱۴۴۱ • ۱۹ سپتامبر ۲۰۱۹
شماره ۲۰۱۹۹

۱۴۳۲

معروف‌ترین گر مابه‌های قدیمی که به محل‌های گردشگری پرباز دیدی تبدیل شده است

گنجعلی‌خان، فین، قلی‌بیک و دیگران!

بیشتر حمام‌های تاریخی بر خلاف آثار تاریخی دیگر، خوشبختانه از گزند حوادث دور مانده و امروزه در قالب موزه، رستوران و ... زنده نگه داشته شده‌اند. در ادامه به معروف‌ترین و البته زیباترین حمام‌های قدیمی ایران نگاهی خواهیم داشت.

حمام گنجعلی‌خان

بنایی ضد زلزله!

کجاست؟ کرمان

چهدوره‌های ساخته‌شد؟ صفویه
حجاری‌های منقوش، کاشی
کاری‌های معرق و خشتی،
کاربندی‌های چشم‌نواز و ...
اوج معماری صفوی را در این بنا
متجلی ساخته است. این گر مابه از
آب قنات بهره می‌گرفته و در زمان خود
بنایی ضد زلزله بوده است. این مکان امروزه موزه
مردم‌شناسی شده است.

این گر مابه به دستور حاکم کرمان
در زمان شاه‌عباس صفوی ساخته
شد. در حمام گنجعلی‌خان
تمام نمادهای معماری سنتی
یک حمام رعایت شده است. برای
مثال در رختکن آن، گوشه‌هایی خلوت
و تودرتو تعبیه شده که محل مناسبی برای گپ
و گفت، استراحت و حتی عبادت بوده است.

حمام فین

محل قتل امیر کبیر

کجاست؟ کاشان

چهدوره‌های ساخته‌شد؟ صفویه
تاریخ ساخت حمام کوچک به عصر
صفویه مربوط است و همراه با
بنای اولیه باغ ایجاد شده است.
با ساخت حمام بزرگ در دوره
فتحعلی‌شاه قاجار، حمام بزرگ به
حمام سلطنتی معروف شد و به راجال دولتی
اختصاص یافت. این مجموعه در سال ۱۳۰۱
در فهرست میراث جهانی یونسکو به ثبت رسید.

از بین گر مابه‌های تاریخی ایران،
حمامی که رگ امیر کبیر را در
آن زدند، معروف‌تر از بقیه است و
ممکن نیست که فردی به کاشان
برود و از این حمام، بازدید نکند.
حمام فین در باغ فین کاشان قرار دارد که
نمونه زیبایی از باغ‌های ایرانی است. در جنوب
باغ فین، دو حمام کوچک و بزرگ وجود دارد.

حمام چهار فصل

بزرگ‌ترین حمام قدیمی ایران

کجاست؟ اراک

چهدوره‌های ساخته‌شد؟ قاجار
می‌دهد. کاشی هفت رنگ، معرق
و معقل از مهم‌ترین تزیین‌های
به کار گرفته شده در این حمام
است. نقاشی‌ها از چهار فصل سال
در چهار گوشه این گر مابه، علت نام
گذاری آن به چهار فصل است و این حمام هم
موزه مردم‌شناسی شده است.

بزرگ‌ترین حمام تاریخی ایران
۶۰۰ متر مربع
مساحت، در اراک قرار دارد و در
اواخر دوره قاجار بنا شده است. از
تزیینات به کار رفته در این بنا می‌توان
به انواع کاشی کاری‌های زیبدستانه اشاره کرد
که طرح‌هایی از انسان، حیوان و گیاهان را نمایش

حمام قلی‌بیک

بیک اداری ۱۳ لایه نقاشی!

کجاست؟ مشهد

چهدوره‌های ساخته‌شد؟ صفویه
حمام «مهدی قلی‌بیک» با عنوان
موزه تخصصی مردم‌شناسی رو به
مردمان گشایش یافت. از زیبایی
این حمام، همین نکته کافی است
که نوعی گالری نقاشی است که در
زمان‌های مختلف و به فراخور مسائل اجتماعی
هر روزگار، نقاشی‌هایی به روی سقف این حمام
کشیده شده، به صورتی که ۱۳ لایه نقاشی به‌روی
دیوار هادر گذر تاریخ جا خوش کرده است!

حمام «مهدی قلی‌بیک» در مشهد
یکی از بزرگ‌ترین گر مابه‌های
ایران است که با قدمت ۴۱۲ سال
بنا به خواسته فردی به نام «مهدی
قلی‌بیک» ساخته و وقف مردم شد و تا
همین بیست و چند سال پیش مورد استفاده
عموم بود. معماری خارق‌العاده این گر مابه حکایت
از شکوه و عظمت معماری اصیل ایرانی آن دارد.
در سال ۱۳۸۵ و بعد از چند سال ترمیم، درهای

دیگر حمام‌های تاریخی ایران

گر مابه گلشن لاهیجان، حمام خان در یزد، گر مابه علی قلی آقا و حمام رهنان در اصفهان و ...
نشان دهنده ذوق و نبوغ معماران ایرانی در زمان‌های مختلف بوده‌اند. در خور ذکر است که پس از
سلسله صفویه نیز شیوه حمام‌سازی به سبک معماری اصفهان ادامه یافته که حمام‌های وکیل شیراز
(زندیه) و مصباح کرج (متعلق به دوره قاجار) نمونه‌های عالی از گر مابه‌های قدیمی ایران هستند.

نسیم سهیلی

روزنامه‌نگار

پرونده

گرمابه‌های عمومی که تقریباً همه‌شان این روزها جایشان را به حمام‌های خانگی

داده‌اند، در گذشته تنها برای استحمام نبودند بلکه نقش مهم‌تری داشتند و به

عبارت‌تی، مکانی عمومی برای گرد همایی‌های خانوادگی، دوستانه، کاری و حتی

سیاسی بودند. شاید از قدیمی‌تر هایتان شنیده باشید که معمولاً مراسم شادی

مانند جشن حمام عروسی و داماد در این مکان‌ها برگزار می‌شد و البته در مقابل آن، گاهی گر مابه‌ها

رنگ‌خون به خود می‌گرفت و تبدیل به محل دعوا یا حتی ترور می‌شد که قتل «امیر کبیر»، یکی از

همین وقایع تلخ است که معروف‌ترین‌شان هم محسوب می‌شود. اگر جزو متولدان آخر دهه شصت یا

دهه هفتاد باشید، برای تان جالب خواهد بود که بدانید شست‌وشو در حمام‌های عمومی در زمانی که

هنوز لوله‌کشی آب به خانه‌ها نپایان نیاورده بود، آداب مختلفی داشت و البته معماری گر مابه‌های قدیمی

ایران نیز در خور توجه و خیره‌کننده بود. در این شماره از زندگی‌سلام سفری در پیرامون پیش از ۱۰۰ سال

قبل و آشنایی با حمام‌های تاریخی به همراه رسم و رسوم قدیمی‌ها در این باب.

بررسی معماری و اجزای یک گر مابه که بر اساس طب سنتی ایرانی ساخته شده بوده است

از بینه تا خزینه

گر مابه‌های قدیم معمولاً چند متر از سطح کوچه و بازار پایین‌تر بود. سر در حمام شکل دیو و رستم یا شیطان و مالک دوزخ را نقاشی می‌کردند. گر مابه در تمام شهرها و روستاهای ایران در کنار مساجد به صورت زوجی (زنانه و مردانه) ساخته شده و قبل از اذان صبح باز می‌شدند. حمام‌ها در زیر زمین ساخته می‌شدند تا آلودگی از سرما می‌جست و محوطه‌ها با شادو و تابان آب سطحی در جوی‌ها بتواند در بالاترین مخزن آن جاری شود. در قدیم سوخت حمام از خار بیابان، هیزم و فضولات حیوانات بوده است. معماران ایرانی در ساختمان حمام از سنگ، آجر و ملاط‌شن و آهک استفاده می‌کردند. در زیر خزینه گر مابه، تون (آتشدان یا آتشیان) قرار داشته و ظرف مسی بزرگی در کف خزینه تعبیه شده و در زیر آن آتش می‌افروختند تا در اثر عمل کونکسیون، رفته رفته آب خزینه در طول شب گرم‌تر می‌شد و برای استحمام در صبحگاهان آماده شود.

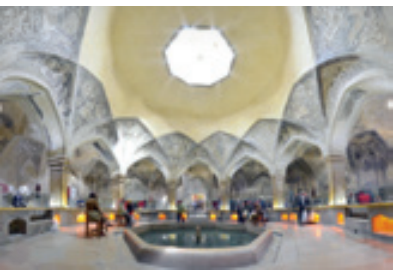
۳ بخش اصلی گر مابه‌های ایرانی

اصلی‌ترین بخش‌های گر مابه ایرانی شامل بینه، میان‌فرو گر مانه بودند که بر اساس طب سنتی ایرانی و اسلامی طراحی شده بودند. هر بخش به گونه‌ای ساخته می‌شد تا سه فضای متفاوت از نظر دما (سرد، گرم و معتدل) را ایجاد کند. ساختمان حمام‌ها بر اساس چهار طبع یا مزاج اصلی شناخته شده و در طب سنتی ایرانی یعنی گرم، سرد، خشک و تر طراحی می‌شد چون سلامت انسان را در تعادل بین این طبع‌ها می‌دانستند. جالب است بدانید هر فضا با راهرو و هشتی از دیگر فضاها جدا می‌شد تا دما و رطوبت هر فضا نسبت به مکان مجاورش ناگهان تغییر نیابد و دمای هوا ناگهان افت نکند.

سر در خانه یا بینه: خانه اول به عنوان سر در خانه شناخته می‌شد که در واقع محل رختکن یا بینه نام داشت. هوای بینه کاملاً سرد و خشک بود که در طب سنتی ایران معادل فصل پاییز شناخته می‌شود. در این فضا عموماً خلط یا مزاج سودا در بدن انسان ایجاد می‌شود. این قسمت عموماً به شکل هشت ضلعی و با سقف گنبدی ساخته می‌شد و وسط بینه حوض بزرگی قرار داشت که اطراف آن سکوهای بلندی دیده می‌شد و در آن جارخت می‌کنند. استاد حمامی در کنار یکی از آن سکوهای بالای یکی از سکوهای می‌نشست و جعبه دخل را هم بغل دستش می‌گذاشت. از سقف بینه چراغ بزرگ گردسوز و گاهی هم چهلچراغ تابالای حوض آویخته بود. دور تا دور سکوهای رختکن تیر می‌گذاشتند و به آن تیرها گوی‌های شیشه‌ای رنگارنگ می‌آویختند. یک تفرار (کاسه بزرگ سفالین) محتوی آلوآب‌آلوروی چهار پایه نزدیک حوض بود و چندین کاسه کوچک با قاشق‌های چوبی کنار تفرار می‌گذاشتند. در ایام زمستان به جای آب آلو، لبوآب لیور یا کمی سر که در تفرار می‌ریختند.

میان در: خانه دوم یا «میان در» جایی بود که مزاج تر و سردتر کیب می‌شدند. این قسمت معادل با فصل زمستان است که خلط یا مزاج بلغم در انسان غلبه پیدا می‌کند. از تباط بینه با گر مانه از طریق «میان در» صورت می‌گرفت. این فضا به شکل دهلیز و پریپیچ و خم بود که بعضاً با استفاده از هشتی کوچکی ساخته می‌شد تا فرد بتواند با تاخیر از گر مانه به درون بینه پا بگذارد. همچنین گر مای حرارت انباشته شده در گر مانه به یک باره از حمام خارج نشود و انرژی هدر نرود.

گر مانه: خانه سوم یا گر مانه مزاج گرم‌تر داشت که معادل با فصل بهار بود. در این فصل غلیان خون در بدن انسان به وجود می‌آید. این قسمت محل استحمام و شست‌وشو بود که معمولاً به شکل هشت گوش یا چهار ضلعی با دیوارهای ضخیم ساخته می‌شد که کف آن را آقیراندودی می‌کردند و روی آن را با ملاط ساروج می‌پوشاندند. سقف گر مانه از سقف بقیه قسمت‌ها مرتفع‌تر بود و طاق اصلی آن جام‌خانه بزرگی داشت که در حکم چراغ و سیستم روشنایی عمل می‌کرد. در گر مانه، خزینه آب گرم و مخزن آب سرد وجود داشت. معماران ایرانی در کف خزینه، صفحه‌ای فلزی به قطر ۶۰ تا ۱۱۰ سانتی‌متر قرار می‌دادند که حد فاصل بین آب و آتش زیر خزینه بود. به این شیوه، حمام‌ها همیشه آب گرم و سرد داشتند.

مروری بر کارکرد علمی، فرهنگی، اجتماعی و ... گر مابه‌ها و آداب و رسوم حضور در آن‌ها

بفرمایید جلسه و مشت و مال!

علاوه بر کارکردهای عمومی گر مابه‌ها که برای شست و شو بود، این مکان گاهی محل ملاقات‌ها و مذاکرات سران حکومتی هم بوده است. همچنین کارکردهای علمی و فرهنگی نیز داشته یعنی محل ملاقات بزرگان، فرهیختگان و در نتیجه مناظرات و مباحثات علمی میان علما، ادبا و دانشمندان بوده است. جالب‌تر این که چنین مباحثاتی معمولاً با استقبال عمومی هم مواجه می‌شد. سرودن و خواندن اشعار در گر مابه‌ها نیز موضوعی رایج بوده و گاهی در حمام‌ها، شاهنامه‌خوانی نیز انجام می‌شده است. از دیگر وجوه فرهنگی گر مابه‌ها یا پد به کتبی‌های آن‌ها هم اشاره کرد که آراسته به ابیاتی از شاعران مختلف بود و بر دیوارهای حمام‌ها نصب می‌شده است. به علاوه در برخی از گر مابه‌های تاریخی ایران می‌توان نقاشی‌های دیواری را مشاهده کرد که اغلب روایتگر داستان‌های شاهنامه است.

این بود که هر فردی وارد حمام می‌شد، برای اظهار ادب و تواضع به افراد بزرگ‌تر که در صحن حمام نشسته و مشغول کیسه‌کشی و صابون‌زدن بودند، یک سطل یا طاس بزرگ آب گرم بر می‌داشت و بر سر آن بزرگ‌تر می‌ریخت؛ البته این عمل به تعداد افراد بزرگ و قابل احترام که در صحن حمام نشسته بودند، تکرار می‌شد و تازه وارد وظیفه خود می‌دانست که بر سر یکایک آنان با رعایت تقدم و تاخر آب گرم بریزد! همچنین تازه وارد اگر کسی از آشنایان و بستگان نزدیک و بزرگ‌تر خود را در حمام می‌دید، باید به منظور اظهار ادب و احترام او را مشت و مال می‌داد یا این که لیف و صابون را به زور و اصرار از دستش می‌گرفت و پیشش را لیف می‌زد.

اصلی‌ترین مشاغل گر مابه‌ای
افراد زیادی در گر مابه‌های قدیمی مشغول کار بودند که هر کدام وظایف تعریف شده‌ای داشتند. در ادامه، به چند نمونه از اصلی‌ترین آن‌ها اشاره می‌کنیم.
تون‌تاب: شخصی که وظیفه‌اش نگهداری از حمام، گرم کردن آب و نظافت گر مابه بوده است.
دلاک: کارگر گر مابه بوده که کار اصلی‌اش شست‌وشو، کیسه‌کشی و گاهی هم مشت و مال دیگران بوده است.
مشت مالچی: شخصی که در حمام اشخاص را به صورت تخصصی تر، مشت و مال یا همان ماساژ می‌داده است.
حمامی: مالک حمام خصوصی که مدیریت آن‌جا را بر عهده داشته است.
پادو: این فرد وظیفه‌اش جفت کردن کفش مشتری‌ها و جابه‌جایی دمپایی خشک و تر برای تازه وارد بوده است.
مشتی که آماده حمام می‌شد، پادویک لنگ دیگر به او می‌داد. مشت‌ی آن لنگ دوم را به کمر می‌بست، لباس‌هایش را در لنگ اول می‌پیچید و از سکو پایین می‌آمد.
بوقی: فردی که سحرگاه در بوق می‌دمید و مردم را از گرم بودن حمام و پذیرایی از مشتریان باخبر می‌کرد که اگر تعلق کنند آب خزینه سرد خواهد شد!

محلی برای در مان و پناهگاه

حمام کارکردهایی نیز برای درمان داشته است. وجود خزینه‌های آب گرم و سرد برای درمان برخی بیماری‌ها کار برد داشته و گر مابه در قدیم محل فصد (رگ‌زدن و حجامت)، گرفتن قولنج و مشت و مال، از آله‌موهای زاید بدن، تراشیدن سر آقایان، حنا بستن و خلاصه یک نظافت جامع و کامل بوده است. حمام‌ها در تاریخ اجتماعی ایران خود معیاری برای تشخیص افراد به هم بوده است یعنی افراد بر حسب شان اجتماعی‌شان در قسمت‌های مختلفی از گر مابه می‌نشستند. همچنین این مکان‌ها محلی برای تکریم مهمانان نیز بوده است. چنان که یکی از مولفه‌های احترام به مهمان را بردن او به حمام و بر تن پوشاندن لباس نومی دانستند. همچنین از گر مابه به دلیل موقعیت خاصی که در شهر هاداشت، به عنوان پناهگاه نیز استفاده می‌کردند. بسیاری از کسانی که از حوادث مختلف اجتماعی یا سیاسی می‌گریختند، در حمام‌ها پناه می‌گرفتند یا از آن‌جا برای تغییر ظاهر خود استفاده می‌کردند تا راحت‌تر فرار کنند!

سلام کردن با برداشتن آب!

یکی از آداب حضور در گر مابه‌ها این بوده که فردی که تازه وارد خزینه می‌شد به دیگر افراد سلام می‌کرد، در همان پله اول خزینه، کمی از آب بر می‌داشت و به یکایک افراد حاضر چه آشنا و چه نا آشنا، از آن آب گر مابه تعارف می‌کرد و به خصوص به افراد بیگانه بیشتر اظهار علاقه و محبت می‌کرد. سنت دیگر

